

В.М.Кривоніс(Київ)

**СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ "ПРАВОПОРЯДКУ" В
ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932 - 33 рр. В УКРАЇНІ**

Трагічні наслідки панування тоталітарного режиму диктаторського типу зазвичай перекладають на безпосередніх виконавців - органи НКВС та ДПУ, а причина та мотиви масового політичного терору пояснюють патологічним і кровожерливим бажанням самого Сталіна запровадити систему необмеженої особистої влади. Історико-політологічна література висвітлює виключно соціально-демографічні наслідки репресій, механізм та систему функціонування гулагівської економіки, терор як засіб управління суспільством і державою. В історіографії відсутні праці про соціальні функції державних органів влади, особливо карально-репресивних. Однак кримінальні злочини в суспільстві періоду "залізної руки" Сталіна співіснували з відвертим політичним терором силових структур самої держави проти мирного населення.

Порушуючи проблему соціальних функцій державних органів правопорядку, ми дотримувалися насамперед принципу історизму, не виокремлюючи суто позитивних чи негативних результатів їх діяльності. Намагання відшукати пояснення репресивної політики влади, яке спостерігалось в політологічній літературі, відволікає дослідників від важливої теми про на-

явність чи абсолютну відсутність системи захисту елементарних норм життєдіяльності суспільства. Важливо збагнути причини та мотиви підпорядкування державним органам влади соціальних інститутів. Коли йдеться про репресії, то руйнівні для всього суспільства наслідки стають зрозумілими, а відсутність чи потворне викривлення обов'язкових соціальних функцій держави, тобто забезпечення повноцінного життя суспільства, наша свідомість не сприймає. А питання значно вагомніше, воно торкається не лише ефективної діяльності державних органів влади, а й самої монопартійності системи радянського державотворення. Існували виконавча і законодавча гілки влади, органи юстиції, конституція, але не діяли проголошені права та свободи громадян. Отже, маємо з'ясувати функціональні обов'язки держави перед суспільством та мотиви їх ігнорування в роки голодомору.

В історичній літературі та засобах масової інформації суспільство 30-х рр. поділяють на засуджених і "тимчасового зобов'язаних", тобто потенціальних "ворогів народу". В таборах ГУЛАГу, за підрахунками російського дослідника В.М.Земскова, перебували як політв'язні, так і суто кримінальні елементи. Упродовж 1920-30-х рр. за політичними мотивами було засуджено понад 3 млн чол., з них 14,5% припадає на 1937-38 рр.¹ Вони знаходилися у таборах, на засланні та спецпоселеннях (примусова робоча сила промислових об'єктів). Статистичні дані засвідчують наслідки карально-репресивної роботи органів НКВС і ДПУ, які здійснювали волю і лінію політбюро ЦК ВКП(б) з соціально-політичної профілактики суспільства загалом і державних структур зокрема. За соціально-професійним походженням контингент політв'язнів включав різні групи: партійно-радянську номенклатуру, командно-військовий склад, чекістів, стару інтелігенцію, національну інтелектуальну еліту та селян. Країна "Гулагія" мала власну економіку та "конституцію".

Життєдіяльність населення, яке залишили "на свободі", регламентувалася не стільки законами "робітничо-селянської держави", скільки директивами та постановами ЦК ВКП(б). Функціонування системи НКВС в роки колективізації, хлібозаготівель та голоду було опосередковане "генеральною лінією" партії на соціалістичну реконструкцію соціально-економічних відносин. Генеруюча роль належала компартійним органам, а виконавчі функції зосереджувалися в державних структурах. Між ними існував чіткий розподіл завдань і функцій, зумовлених монопартійною системою функціонування політичної влади тоталітарного диктаторського типу. Ця проблема достатньо висвітлена в історико-політологічній науці². Карально-репресивні органи виконували безпосередній наказ Й.Сталіна про здійснення масових репресій проти селян, але з особливою жорстокістю та кровожерливістю, тому в масовій свідомості не одного покоління радянських людей НКВС-ДПУ залишалася уособленням сил зла та свавілля, хоча вони діяли за відповідними нормативно-правовими актами. Виокремлюючи виконавчі функції силових структур періоду сталінської модернізації суспільства, яка за руйнівними наслідками перевищує в декілька раз масштабність жовтневого перевороту 1917 р., ми не прагнули реабілітації НКВС чи ДПУ, які, мовляв, сліпо і фанатично здійснювали вказівки Сталіна. Важливо збагнути не лише наслідки терору, а й його походження, причини та механізми реалізації. Розкриваючи безпосередню участь органів влади, її центральних відомств в колективізації, хлібозаготівлях та в роки голодомору, ми, по-перше, з'ясуємо соціальну дієспроможність радянської системи влади у справі захисту власних громадян, по-друге, уникнемо чергової демонізації НКВС-ДПУ, а головне, спробуємо виявити персональну та корпоративну причетність їх до голоду.

Ідея та тема запровадження суцільної колективізації належать ЦК ВКП(б), до обґрунтування доцільності якої особливо долучилися Сталін і Молотов, не звертаючи уваги на альтернативу Бухаріна й інших прихильників непівської концепції соціально-економічного розвитку суспільства. На

засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, на яких обговорювали темпи та шляхи колективізації, були присутні представники НКВС і ДПУ. Вони мали конкретні завдання від партії, а тому брали справді активну участь в реалізації сталінського задуму створення "колективних фабрик зерна". Насильницька колективізація викликала масовий опір селян, тому проти них були спрямовані воєнізовані загони НКВС, ДПУ, а також підрозділи армії. Селянська війна проти влади, яку спричинила колективізація, продрозкладка по-сталінському, політика розкуркулення, не становила безпосередньої загрози для держави, тому що повстанський рух охопив в Україні понад тисячу населених пунктів⁴, особливо в прикордонних районах⁴, але не досяг з різних причин всеукраїнського масштабу та організованого спротиву всього народу. Розпорошені та озброєні сільгоспреманим, селянські загони не виявляли серйозного опору частинам НКВС чи ДПУ. В архівах збереглися доповідні записки голови ДПУ УСРР В.Балицького та інших посадових осіб цієї установи, які засвідчують її безпосередню причетність до фізичної ліквідації повстанців, подолання їхнього руху опору з використанням стрілецької зброї та кавалерії. В округах та районах весь штат місцевих відділів ДПУ займався протягом грудня 1929 р. та протягом зими 1930 р. виключно організацією боротьби з селянським рухом опору. Здійснювалася агентурно-слідча робота, діяли воєнізовані групи (10-15 чол.) з числа міліції на чолі з уповноваженими від ДПУ, які заарештовували селян, а на випадок масового організованого спротиву викликали регулярні частини внутрішніх військ. Для подолання спротиву повстанських загонів кавалерійські загони ДПУ застосовували зброю, внаслідок чого були вбиті і поранені. Результати "профілактичної акції" ДПУ в українських селах періоду колективізації з 1 лютого до 15 березня видно в доповідній інформації заступника голови ДПУ Карлсона від 19 березня 1930 р.: 25 тис. заарештованих "куркульських активістів", 36 ліквідованих "контрреволюційних організацій", 256 "розгромлених терористичних груп", 656 розстріляних, 3673 ув'язнених до канцтаборів, 5580 депортованих⁵. Застосування карально-репресивних заходів органами ДПУ відбувалося під гаслами боротьби з контрреволюційними елементами на селі, відтак для комуністичного режиму революція в Україні продовжувалася і насильницькі дії держави проти суспільства не вважалися аморальними і злочинними. Сталінська "революція згори", політико-економічні принципи і завдання якої зафіксовані в десятках постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР стосовно колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель, масових репресій, виправдовували насильницькі заходи силових структур. Позбавлення землі, реманенту, худоби і взагалі майна, яке відбувалося за активної участі апарату органів НКВС і ДПУ, призвело до поголового зубожіння селян та загострення продовольчої кризи, яка переросла в голодомор.

Республіканські комісаріати внутрішніх справ ліквідували в грудні 1930 р. В роки колективізації вони відігравали карально-репресивну роль, виконуючи накази ДПУ. Обидві репресивні системи очолював тоді В.Балицький, котрий після реорганізації НКВС залишився до кінця липня 1931 р. головою ДПУ УСРР, а до його повернення в Україну в лютому 1933 р. керівництво цією грізною установою здійснював С.Ф.Реденс⁶. Балицький хоч і виїхав до Москви, але протягом листопада 1932 - лютого 1933 р. залишався на посаді "особливого уповноваженого ОДПУ СРСР" в Україні, тобто під час голодомору. Він брав персональну участь у хлібозаготівлях по лінії політбюро ЦК КП(б)У та безпосередньо керував роботою ДПУ, яка забезпечувала хлібозаготівельну кампанію репресивними заходами. Персональна та корпоративна причетність посадових осіб до творення репресивного механізму вилучення хліба в населення та покарання за так званий саботаж селян, населення сіл і цілих районів є історичним фактом, а з'ясування їхньої

відповідальності - не справа історичного дослідження. Наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. ВУЦВК прийняв декілька постанов, якими виписав функції органів ДПУ, прокурорського нагляду та реорганізував діяльність місцевих органів юстиції. Запровадження інституту нагляду міжрайонної прокуратури за "секторами ДПУ" ніби стримувало всесильне ДПУ, але лише формально, тому що в роки сталінської реформації суспільства силові органи мали необмежені повноваження⁷. Органи ДПУ, порушуючи справу про збільшення терміну ув'язнення підсудного, мали одержати на це дозвіл генерального прокурора, але цього ніхто не дотримувався.

Органи юстиції, замість того, щоб здійснювати через прокуратуру нагляд за дотриманням законності і правопорядку, фактично стали на шлях абсолютного ігнорування конституційних прав і свобод, перетворившись в засіб досягнення конкретних політико-економічних завдань. Функції захисту громадян, які мали здійснювати судові органи та прокуратура, втратили соціальну цінність, хоча населення, судячи з листів-скарг до урядових установ, сподівалося на допомогу. Районні прокурори розглядали їхні справи, якщо того вимагали ВУЦВК та інші органи влади, не виявляючи власної ініціативи. Наприклад, 15 вересня 1932 р. Пирятинський дільничний прокурор Харківської області, враховуючи соціальне походження селянина-середняка, визнав незаконними опис і продаж його майна за несплату податків⁸. 13 грудня 1932 р. касаційна колегія Верховного суду УСРР виправдала дії вчителя А.П.Гончаренка з Великоолександрівського району на Одещині, якому районний суд присудив рік примусової праці за те, що він "опечатав контори колгоспівські, де був посів матеріал та заборонив голові сільради вивозити в хлібозаготівлю яру пшеницю на посів"⁹. Таких випадків, на жаль, траплялось обмаль, а місцевих донкіхотів одразу заарештовували, про що свідчать справи голів Оріхівського і Дробицького райвиконкомів, репресованих в 1932 р. За невиконання хлібозаготівель політбюро ЦК КП(б)У 15 червня 1932 р. запропонувало органам ДПУ "завершити суд по драбівській справі протягом не довше 7-8 днів", а також ініціювало оріхівську справу¹⁰.

До 7 серпня 1932 р., тобто до "закону про п'ять колосків", органи юстиції та прокуратури більш-менш реагували на скарги громадян, а в наступні місяці стали цілком на захист політичної лінії ВКП(б). 22 вересня 1932 р. Верховний суд та ОДПУ СРСР розіслали по республіках "Інструкцію про застосування постанови ЦБК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності"¹¹. Держава, яка своєю політикою призвела до загострення криміногенної ситуації в суспільстві на ґрунті тривалого голодування населення, охороняла лише майно колективних господарств та кооперації, але водночас сприяла застосуванню репресій задля позбавлення майна власних громадян.

Одержавши інструкцію від центральних органів державної влади, Наркомюст УСРР розіслав 9 листопада 1932 р. обіжника про необхідність активізації роботи органів юстиції "в боротьбі за хліб", зобов'язавши їх зосередитися виключно на справах "саботажників" хлібозаготівельних завдань. "Судові органи повинні вживати сувору та реальну репресію до тих, - зазначалося в циркулярі Наркомюсту, - що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба, в першу чергу до твердоздатчиків. Вживання твердої репресії повинно йти поруч з розгорненням широкої масової роботи з мобілізації громадськості навколо цих процесів для підсилення боротьби за хліб"¹². До сільських районів, які "відстають у виконанні планів хлібозаготівель", надсилали судово-слідчі бригади, а від прокуратури і судових органів вимагали розгляду справ по хлібозаготівлях за 3-5 днів. Практикували також виїзні сесії нарсуду (5-10 сесій) в районах з "м'якими хлібозаготівлями". В листопаді 1932 р., щоб активізувати застосування карально-репресив-

них заходів, Наркомюст та Генпрокуратура за підписом заступника наркома юстиції та генерального прокурора А.Приходька, опублікували наказ, яким узаконили беззаконня. Тепресія, - зазначалося там, - що є одна з могутніх знарядь подолання класового опору в хлібозаготівлях, повинна стати справжнім чинником боротьби за хліб. Своєчасно та правильно вжита суворя репресія обумовлює успіх та ефективність боротьби з зривачами хлібозаготівель. Треба застосовувати нещадну кару до куркулів і всіх класових ворогів, що зривають або гальмують успішну боротьбу за хліб"¹³. При Наркомюсті була утворена спеціальна група на чолі з головою Верховного суду Л.Ахматовим, а також подібні групи при облпрокуратурі та облсудах, щоб "забезпечити максимальні темпи, правильну політику репресій і ефективність роботи". На всіх рівнях були встановлені щоденні чергування членів визначених груп, а в районах організували оперативні групи, які підтримували зв'язок та керівництво судово-слідчими бригадами та виїзними сесіями нарсуду. Отже, відбулася дивна зміна вектору функціональних обов'язків судових органів: з установ захисту прав громадян вони перетворилися в карально-репресивну систему. Прокуратура та Наркомюст втратили характерні для них функції нагляду за дотриманням конституції та законності, бо в законотворчому процесі сталися істотні зрушення: силу юридичного закону набули рішення політичної організації - ВКП(б).

Застосування репресій судовими та позасудовими органами (ДПУ) після 7 серпня 1932 р. набуло ознак соціальної катастрофи та правового нігілізму. 14 вересня 1932 р. Наркомюст видав спеціальне розпорядження про соціально-класову спрямованість репресій згідно з урядовою постановою від 7 серпня. "Закон від 7 серпня треба застосовувати обов'язково залежно від соціального стану звинуваченого, характеру заподіяної шкоди, політичного змісту справи. До ворогів народу, - йшлося в цьому документі, - механічне застосування цього закону є неприпустимим і шкідливим"¹⁴. Антизаконність так званого закону від 7 серпня полягала в тому, що він, сама постанова ЦВК та РНК перебрали на себе функції та ознаки Кримінального кодексу, визначивши міру покарання - розстріл та ув'язнення до 10 років з конфіскацією майна. Боротьба з "розкраданням" та "охороною власності" стосувалася голодних селян, яких свідомо позбавили засобів існування, а за спробу вижити шляхом крадіжок колгоспного та власного хліба засуджували до "вищої міри соціального захисту - розстрілу". Оригінальна форма захисту соціальних прав хліборобів! На час появи розпорядження в Україні було виголошено вироки про розстріл по 250 справах, а облсуди планували подекадний розгляд судових справ¹⁵. Розстрілювали всі категорії селян (бідняків, середняків, куркулів), які не виконували "твердих завдань" хлібозаготівель. Дивує сам механізм застосування цього закону: органи юстиції не проводили слідства, не брали до уваги економічні спроможності селянських господарств, поклалися на списки сільських рад про "твердоздатчиків". Абсолютно об'єктивна неспроможність селян виконати дворазово- чи декількаразових заготівель вважалася злочином, хоча належної його класифікації ніхто не здійснював. Вироки про розстріл виносили навіть нарсуди. Органи юстиції обслуговували політико-економічну кампанію хлібозаготівель, яка, по суті, була антизаконною. Наприклад, Наркомюст зобов'язав 25 листопада 1932 р. судові органи всіляко сприяти виконанню постанови РНК УСРР "Про заходи до посилення хлібозаготівель" від 20 листопада 1932 р. й відтак безпосередньо долучився до акції позбавлення селян хліба. "Незаконно розданим" визнали виплату хліба на трудовні, так суди та прокуратура забезпечували "правове" обґрунтування масової реквізиції хліба в колгоспах, колгоспників та в селянських господарствах. 29 січня 1933 р. Наркомюст звітував перед ЦК КП(б)У про виконання щодо застосування репресій. Так за 20 днів в 182 районах УСРР було репресовано по хлібозаготівельних справах 1306 осіб (крім даних по

Вінницькій області), з них за нездачу хліба твердоздатчиками - 30%, контрактниками - 70)¹⁶. Абсолютна більшість (98%) була засуджена до 3-х і більше років, а решта - до примусової праці¹⁷. Органи юстиції судили людей за спекуляцію хлібом, за "контрреволюційний саботаж", за утаємнення мірчука, тобто відсотку хліба за його помол на держмлинах¹⁸. Восени 1932 р. виїзні сесії Таращанського нарсуду розглянули 80 справ про "злісне невиконання умов контракції та крадіжки хліба", на яких засудили селян до позбавлення волі терміном від 3 до 5 років¹⁹.

Темпи масових репресій проти "саботажників" призвели до переповнення в'язниць та слідчих ізоляторів, в яких склалася загрозлива санітарно-епідеміологічна ситуація. На перше жовтня 1932 р. у виправно-трудовах таборах, за матеріалами обстежень НК РСІ, знаходилося 54210 в'язнів, з них лише 30% мали одяг, а решта була одягнута в жебрацьке ганчір'я. В Київському бупрі за вісім місяців виявили 6305 захворювань, внаслідок яких померли 541 чол., у тому числі 75% - від фізичного виснаження та недоїдання, в Харківському померли 392 в'язні також від голоду, в Дніпропетровському - 273, тобто помирало 40-50 чол. щомісяця²⁰. Догляд санітарного стану проводили один раз на чотири місяці, а так зване харчування виявилось умовним. Основним контингентом в'язнів, крім так званих політичних, були селяни, яких засудили "по закону про п'ять колосків". Наприклад, нарсуди Донбасу розглянули в 1933 р. 10563 справи за "колоски", засудивши 15166 чол., пересічно по 806 осіб на район²¹. Справи розглядали без свідків на підставі акта сільради про крадіжку.

Судові справи за постановою від 7 серпня 1932 р. називали ще й "куркульськими", тому що за соціальною спрямованістю судове переслідування мало стосуватися виключно куркулів. Наприклад, з 7536 засуджених селян Вінничини весною 1933 р. так званий "куркульсько-заможний елемент" становив 13,6%, середняки - 15,6%, бідняки - 10,6%, колгоспники - 43%, службовці МТС та радгоспів - 7,2%. Судили головним чином за утаємнення хліба, крадіжки, спекуляцію. За період жнив на Вінничині засудили 1344 селянина, з них 26,3% становили "куркулі" та "заможники", середняки - 35,7%, бідняки - 16,2%, колгоспники - 19,2%, службовці радгоспів та МТС - 24,2%. Серед засуджених у хлібозаготівельних справах, тобто за невиконання планових завдань до двору, "куркульсько-заможні елементи" сягали 40,4%, хоча п'яту частину становили бідняцько-середняцькі групи сільського населення²². В основному функцію караючої гільйотини виконували органи ДПУ. 8 грудня 1932 р. С.Косіор повідомляв Сталіну про масове застосування репресій проти колгоспників, підкреслюючи, що за листопад - початок грудня "арештовано по лінії ДПУ 1230 чоловік - голів, членів правлінь, рахівників", крім того, 140 бригадирів, 265 вагарів та 195 інших працівників колгоспів. "До листопадних операцій ДПУ через суди пройшло близько 500 справ, - зазначав далі Косіор, - які мають відношення до хлібозаготівель і крадіжок колгоспного хліба. Однак більшість цих справ належного результату не дала завдяки часто незначності справ, а також незадовільній постановці організаційно-партійної масової роботи в колгоспах. Тільки останні, починаючи з половини листопада, операції ДПУ дали серйозні результати. Розкрито і передано в суд 206 групових справ куркульських і антирадянських елементів, які організували саботаж хлібозаготівель, розкрадання хліба"²³. Соціальний статус селянських господарств визначали сільські ради за принципом: не виконав план до двору - "куркуль". Суд за "колоски" досяг повного абсурду: нарсуди засуджували на різні терміни ув'язнення селян, які зрізали колосся злакових культур на власному чи на полі родича. Наприклад, 25 грудня 1932 р. Верховний суд УСРР відхилив касаційну справу селянки Н.М.Клименко з Дніпропетровщини, яку засудили на 10 років, за те, "що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів зрізанням колосків, де її було затримано на місці

крадіжки з одним лантухом колосків"²¹. Траплялося, що у сільських районах практикували встановлення заслонних загонів з числа місцевих органів влади та райвідділів ДПУ, міліції, які затримували рух мішочників, тобто селян в пошуках ними порятунку. РНК УСРР скасувала дію заслонних загонів 1 квітня 1932 р.²¹⁾, але органи ДПУ сприйняли постанову за жарт, посиливши ізоляцію сіл, особливо після 7 серпня, використовуючи сільські громадські організації (КНС, польову "червону кінноту", піонерів) для жорсткого контролю за пересуванням селян. Зокрема, виконання урядових постанов про так звані "чорні дошки" для сіл та районів також покладалося на карально-репресивні та судові органи, які забороняли селянам залишати села. Паспортизація населення, яка розпочалася наприкінці 1932 р., також відбувалася під наглядом силових структур. ЦК КП(б)У дав таємні вказівки органам ДПУ докласти всіх зусиль, щоб унеможливити проникнення у світ інформації про голод. Причетність органів ДПУ до замовчування факту голоду засвідчують кримінальні справи, порушені їх районними та міськими відділами проти колгоспників, які вже тоді підкреслювали рукотворність голодомору. Так у травні 1933 р. Зінов'євський міськвідділ ДПУ заарештував Б.Бугрія, який у відчай заявив: "Це не влада, а якась банда. Примушують людей з голоду помирати і весь хліб забирають... Ми голодні працюємо, їсти нам не дають, а на роботу гонять"²⁶. За правду про голод ув'язнювали протягом другої половини 30-х рр., навіть в рік "великого терору" 1937-го. В архівно-слідчих справах репресованих вчених, особливо в протоколах допитів зустрічалися "зізнання" про голод в українських селах.

На органи ДПУ покладалися функції статистиків та інформаторів соціальної катастрофи в українському селі. Партійні органи, судячи з таємного листування, вимагали від них вичерпної інформації про стан на селі, а співробітники ДПУ надсилали об'єктивні факти великої руйни. В доповідних листах обласних відділів до республіканського апарату ДПУ статистику смертності і жакливі явища голодомору відтворено з вичерпною достовірністю, але винятково по конкретному факту обстеження тих чи інших сіл і районів. Вони намагалися подати повні дані, тому що виконували доручення і наказ начальства. В архівах збереглися доповідні записки заступника голови ДПУ УСРР І.М.Леплевського, начальника Київського облвідділу ДПУ О.Б.Розанова, заступника начальника Донецького облвідділу ДПУ М.Г.Соколова, начальника Дніпропетровського облвідділу ДПУ Я.К.Краукліса, а також С.Ф.Реденса і В.Б.Балицького. Зокрема, 5 березня 1933 р. Краукліс інформував про перевірку райапаратами ДПУ населених пунктів 35 районів області, засвідчивши факт масового голоду з усіма ознаками опухання в 336 сіларадах²⁷. Висновок чекіста виявився категоричним, але й об'єктивним: "смерть від голоду підтверджується". Порайонна статистика засвідчувала кількість голодного населення, пухлих, померлих. Дані райвідділів ДПУ є на сьогодні, крім книг ЗАГСів про реєстрацію смерті, найвичерпнішим джерелом безпосередніх втрат населення від голоду. Документи фіксують високу смертність селян від епідемії тифу, тропічної малярії, кишково-шлункових отруєнь. Донецький облвідділ ДПУ інформував 9 березня 1933 р. обком КП(б)У про виявлення масового голоду в 22 районах області, тобто в кожному районі, виокремлюючи категорії жертв голодомору: пухлих, дистрофіків, померлих. За матеріалами ДПУ, а вони мали гриф "таємно", можна скласти справжню, а не умоглядну смертоносну карту голодомору в Україні. Так, у звіті Київського облвідділу ДПУ від 12 березня 1933 р. голові ДПУ УСРР йшлося про 28 уражених голодом районів, про кількість померлих в конкретних селах, про голодування десятків тисяч селян²⁸. Жодний з переписів населення (1937 та 1939 р.) не зафіксував такої жахливої статистики, яка вражає насамперед масовою смертністю населення цілих сіл, ганебними для людської моралі випадками канібалізму, а також

безсумнівною адекватністю конкретних даних. Вони не є абсолютно вичерпними, не тому що загальні цифри смертності губилися в доповіді центрального апарату ДПУ до ЦК КП(б)У, а також в доповідних записках Косіора на ім'я Сталіна. Райвідділи не встигали фіксувати випадки смертності з усією вичерпністю, тому що не мали змоги охопити всі села одночасно, відтак дані, які надходили від облвідділів, вже виявлялися застарілими. Завдяки обстеженням органами ДПУ та їхнім донесенням в архівах збереглися факти, які засвідчують голодну смертність міського населення. Довіряливо ставлячись до таємного листування ДПУ з партійними органами, зазначимо конкретні факти виявлення голодування населення 139 районів України, які підтверджують масштаби соціальної катастрофи. В деяких документах зустрічаються дані про сотні тисяч голодуючих селян. Отже, матеріали ДПУ та ЗАГСів, які були вилучені з підпорядкування районних рад та передані міліції, залишаються найвичерпнішими джерелами про безпосередні втрати населення від голоду.

Майже в усіх офіційних документах ЦК КП(б)У, у яких йшлося про масштаби соціально-демографічних втрат від голоду, маємо таке посилення - "за даними ДПУ". Вони були не повними, якщо служби ДПУ обстежили незначну кількість районів, але траплялися факти політико-ідеологічної кореляції даних про смерть. Дані райвиконкомів, що також відстежували динаміку голодомору, у деяких випадках були вищими за підрахунки райвідділів ДПУ. Існують також доповідні матеріали інших державних установ - Наркомзему, Наркомату охорони здоров'я, у яких містяться вичерпні статистичні дані про ураження голодом великих груп населення. Зокрема, наркомзем УСРР О.В.Одинцов в записці до ЦК КП(б)У від 14 березня 1933 р. називає близько 15 тис. пухлих від голодування селян Київщини²⁹. Система охорони здоров'я, яка займалася разом з ДПУ виявленням та медичним обстеженням голодуючих, також фіксувала кількість голодуючих. 4 червня 1933 р. нарком охорони здоров'я, спираючись на дані оздоровчої комісії та облздороввідділу Київщини, інформував ЦК КП(б)У про жахливе зростання кількості голодуючих в 66 районах за кожну десятиденку: 25 березня - 398201, 5 квітня - 474540, 15 квітня - 493644 чол.³⁰. Отже, протягом 20 днів лише в одній області голодувало майже півмільйона чоловік. Історична наука не сприймає припущень, відтак застосовується метод кореляції та екстраполяції названих даних на попередні чи наступні місяці голодомору в Україні, що не є предметом її прогнозування, але, допускаючи таку ймовірність, стає моторошно від масштабів трагедії українського селянства. Облздороввідділ визнав той факт заниження цифр смертності в окремих районах. Наприклад, у Сквирському районі, за звітними даними райвідділів охорони здоров'я, померло 802 чол. протягом двох місяців, а за результатами перевірки на місцях виявили 1773 смертних випадки, у Володарському районі відповідно - 742 звітних і понад 3 тис. перевірених фактів голодної смерті³¹. Якщо пояснити таке розходження загальним явищем утаємнення, то цифру 493644 голодуючих 15 квітня селян необхідно подвоїти. У звітах обласної оздоровчої комісії Вінницької області станом на 17 травня 1933 р. йшлося про кількість голодуючих понад 102 тис. чол.³². За опублікованими архівними документами, значну частину яких становлять доповідні записки партійно-радянських та силових органів влади, можна відтворити більш-менш вичерпну кількість жертв голоду (пухлих, хворих на дистрофію, померлих). Вони засвідчують цифри, які є далеко не повними, про сотні тисяч голодуючих. В архівних фондах Наркомату охорони здоров'я, крім матеріалів центральної лікувальної комісії, яка обслуговувала партійно-державну номенклатуру, зосереджена деяка інформація про епідемію тифу в Україні у 1932-1933 рр. Дані надходили не лише від районних та обласних відділів, а також від ДПУ, оскільки йшлося про медичне обслуговування населення, про подолання зарази, яка набула ознак соціально-

го лиха. Політвідділи МТС Одеської області просили подання невідкладної допомоги селам районів, у яких тиф забирив сотні людей³³. Для приборкання епідемії була створена центральна санітарна надзвичайна комісія, яка намагалася подолати катастрофічну ситуацію в селах Тальнівського, Горлівського та інших районів республіки. Зокрема, в Горлівському гірничо-промисловому районі Донбасу в 1932 р. було зафіксовано 134 випадки, а в 1933 р. - 2 тис. захворювань тифом³⁴. Лише за даними 200 районів, у колгоспах спішно розгорнули 18 тис. польових медпунктів швидкої допомоги та 3,5 тис. стаціонарних, щоб локалізувати поширення тифу і ліквідувати наслідки голоду³⁵.

На органи ДПУ та відділи охорони здоров'я були покладені функції боротьби з безпритульністю дітей. Так Харківську обласну комісію для подолання безпритульності очолював заступник начальника Харківського облвідділу ДПУ О.Й.Броневої. Він був одночасно і шефом комуни ім. Держинського в Куражі, педагогічною частиною якої керував А.С.Макаренко. Вона була підпорядкована ДПУ, випускала фотоапарати "ФЕД", дрелі. Комуна приймала Голодних дітей, але обмежене число. Крім влаштування безпритульних дітей в колонії, в стаціонари при колгоспах, лікарнях, органи ДПУ займалися також створенням спеціалізованих інтернатів для дітей репресованих "ворогів народу".

Оперативні групи та різні уповноважені від ДПУ в українських селах мали й інші завдання: запобігти масовому соціальному вибуху населення внаслідок небувалого голоду та свавілля влади. В історичній літературі питання спротиву селян в 1932-1933 рр. залишається малодослідженим. В оперативних зведеннях органів ДПУ про політичну ситуацію в селах періоду голодомору фактично відсутні свідчення активного опору людей. У зв'язку з цим є загадковим візит на Вінниччину маршала С.М.Будьонного, котрий здійснював, очевидно, рекогносцировку на випадок збройного повстанського руху. У своїх розмовах з селянами Любарського району в червні 1932 р. маршал сказав: "Про ваше лихо, що ви сидите без хліба, влада не знає. Винні у цьому ваші українські та місцеві керівники. Вони висували зустрічні плани хлібозаготівель і забирали у вас весь хліб"³⁶. Він загалом виконав функцію громовідвода, перекинувши провину на українську провінційну владу, запевнивши селян, що обов'язково попросить для них хліба у самого Сталіна. В одному із сіл Будьонний заявив: "Як дадуть вам цього року плани хлібозаготівель, і ви їх виконаєте, а потім будуть прохати зустрічний то беріть коси і женіть всіх представників із колгоспу"³⁷. Поїздка відбувалася напередодні партконференції, яка мала вирішити організаційно-політичні проблеми, що гальмували хлібозаготівлі. Сталін мав серйозний намір щодо кадрового погрому українського уряду, тому зондування антиурядових намірів, яким займався на бунтівному Правобережжі Будьонний, влаштовувало вождя.

Діяльність ДПУ в роки голодомору стосувалася різних соціально-політичних питань. Воно перебрало на себе функції судових органів. Районні та обласні відділи займалися слідством та оформленням кримінальних справ проти людоїдів. В селах перебували уповноважені райвідділів ДПУ, а також діяли їхні агенти, хоча факти канібалізму вони виявляли разом з місцевими органами влади. Слідчі проводили обшук, допит, а долю канібалів вирішували судові трійки ДПУ УСРР. Інформація про випадки людоїдства надходила до секретно-політичного відділу ДПУ, відтак в села виїздили слідчі групи, заарештовували підозрюваних і з'ясовували обставини вбивства і людоїдства. Слідчі кримінальні справи, якими займалися органи ДПУ, стосувалися ст. 174 КК УСРР. Завершивши слідство та підготувавши звинувачувальний висновок, місцеві органи ДПУ направляли справу на розгляд судових трійок при колегії ДПУ, які вирішували міру покарання: розстріл чи ув'язнення. Аналіз кримінальних справ канібалів, які зберігаються в державному архіві МВС

України, свідчать про те, що переважну більшість людоїдів ув'язнювали на термін до 10 років³⁸. Інколи їхні справи розглядав Верховний суд. Так 16 жовтня 1932 р. касаційна колегія, з'ясувавши обставини справи селянки з Вінниччини, яка "з корисливою метою зарізала свого трирічного сина Кузьму та м'ясо міняла сусідам на крашанки", взяла до уваги той факт, що "вона зарізала свого сина за порадою попа", скасувала вирок облсуду і вимагала подальшого розслідування³⁹.

Оцінюючи діяльність органів юстиції та правопорядку в Україні періоду колективізації та голоду, слід виокремити насамперед їхні карально-репресивні функції. Вони стали частиною тоталітарної системи влади, втративши функції захисту соціальних і конституційних прав громадян.

¹ Земсков В. Н. Заключение в 30-е годы (демографический аспект)//Социологические исследования. - 1966. - № 7. - С. 4-6.

² Див. наприклад : Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. - М., 1996. - 304 с.

³ Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскуркуливание (начало 30-х годов). - М., 1994. - С. 143-144.

⁴ Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929-1930 годы//Свободная мысль. - 1922. - № 9. - С. 70-78.

⁵ Graziosi A. Collectivisation, rйvoltes paysannes et politiques gouvernementales a travers les rapports du GPU d'ukraine de fйvrier-mars 1930//Cahiers du monde russe/ Vol / XXXV (3), 1994 / - P. 579-580 /

⁶ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К., 1997. - С. 435-436; Чисников Володимир. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918-1953 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2000. - С. 362-365.

⁷ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Назв. праця. - С. 290-291.

⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. 36. док. і матер. - К., 1993. - С. 559.

⁹ Там само. - С. 565.

¹⁰ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 16, спр. 18, арк. 264, спр. 9, арк. 76.

¹¹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С. 523.

¹² Там само. - С. 538-539.

¹³ Вісті ЦБК УСРР. - 1932. - 14 листопада.

¹⁴ Колективізація і голод ... - С. 519.

¹⁵ Там само. - С. 519-520.

¹⁶ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів,- К.,1990.- С. 345.

¹⁷ Там само. - С. 346.

¹⁸ Там само. - С. 347-348.

¹⁹ ЦДАВО України. - Ф. 388, оп. 1, спр. 551, арк. 84.

²⁰ Там само. - Ф. 539, оп. 14, спр. 614, арк. 1-7.

²¹ Там само. - Спр. 618, арк. 14-16.

²² Там само. - Спр. 618, арк. 18.

²³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима... - С. 410.

²⁴ Колективізація і голод на Україні... - С. 629.

²⁵ Там само. - С. 446.

²⁶ Шепель Ф. Чи всі українці мовчали про голод?//День. - 2003. - 8 лютого.

²⁷ Голод 1932-1933 років на Україні.

²⁸ Там само. - С. 433-434.

²⁹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима... - С. 438-439.

³⁰ Там само - С. 525.

³¹ Там само - С. 526.

³² Там само - С. 510.

³³ ЦДАВО України. - Ф. 342. оп. 14, спр. 94, арк. 101.

³⁴ Там само. - Арк. 2.

³⁵ Там само. - Ф. 539, оп. 10, спр. 464, арк. 285.

³⁶ Подкур Р. Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє... (суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х рр. за матеріалами ДПУ)//3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - № 1-2. - С. 102.

³⁷ Там само.

³⁸ ДА МВС України. - Ф. 32, оп. 1, спр. 15152, 15155, 15158.

³⁹ ЦДАВО України. - Ф. 24, оп. 8, спр. 3534, арк. 254.

Резюме

У повідомленні йдеться про те, що державні органи правопорядку виконували переважно карально-репресивні функції, а не функції соціального захисту.

The report points out that the state bodies of the law and order were carrying out mainly the punitive and repressive functions, rather than the functions of social protection.